

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τόμ. 125 (2008)

125 Α' Ειδικό Τεύχος: Η Νέα Γεωγραφία της ελληνικής υπαίθρου. Επιμέλεια: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος και Κωστής Χατζημιχάλης

Μύθοι και στερεότυπα για τον αγροτικό χώρο: η γεωγραφική διάσταση

Ευάγγελος Νικολαΐδης

doi: [10.12681/grsr.9895](https://doi.org/10.12681/grsr.9895)

Copyright © 2016, Ευάγγελος Νικολαΐδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Νικολαΐδης Ε. (2016). Μύθοι και στερεότυπα για τον αγροτικό χώρο: η γεωγραφική διάσταση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 125, 21–40. <https://doi.org/10.12681/grsr.9895>

Ευάγγελος Νικολαΐδης*

ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ. Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην ελληνική, κυρίως οικονομική, βιβλιογραφία για τον αγροτικό χώρο αναπαράγονται ορισμένες στερεότυπες αντιλήψεις. Οι επιπτώσεις των αντιλήψεων αυτών εντοπίζονται σε θεωρητικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, όπου έχουν και σημαντικές γεωγραφικές διαστάσεις. Οι μύθοι και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις εγκλωβίζουν τη σκέψη, περιορίζουν το πεδίο της έρευνας, λειτουργούν αποπροσανατολιστικά στην ερμηνεία των φαινομένων, στρεβλώνουν την πραγματικότητα και συγκαλύπτουν τα ουσιαστικά προβλήματα. Ως εκ τούτου ωθούν την αναζήτηση λύσεων σε λάθος κατεύθυνση και στην επιδίωξη μη ουσιαστικών στόχων. Στο άρθρο επιχειρείται ο εντοπισμός και η κριτική σε ορισμένες από αυτές τις αντιλήψεις, αναζητούνται τα αίτια της εμφάνισής και της αναπαραγωγής τους και αναδεικνύονται οι επιπτώσεις από την άκριτη υιοθέτησή τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι, από τις αρχές-μέσα της δεκαετίας του 1980 υπήρξε στην Ελλάδα μια ουσιαστική αναβάθμιση της έρευνας για τον αγροτικό τομέα και τον αγροτικό χώρο γενικότερα. Ωστόσο, ακόμη και σήμερα αναπαράγονται ορισμένες αντιλήψεις, οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μύθοι ή/και στερεότυπα. Ορισμένες από αυτές τις αντιλήψεις είχαν στο παρελθόν σχέση με την πραγματικότητα, την οποία, όμως, απώλεσαν με την αλλαγή των συνθηκών, ενώ κάποιες άλλες ποτέ δεν ήταν ορθές, ή ήταν ορθές υπό προϋποθέσεις οι οποίες, όμως, εξέ-

---

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δύο ανώνυμους κριτές για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους.

λιπαν. Αρκετές από αυτές τις αντιλήψεις είναι καταγεγραμμένες σε μέρος της ελληνικής βιβλιογραφίας, κυρίως σε αυτή που ακολουθεί την «ορθόδοξη» οικονομική προσέγγιση, ενώ κάποιες άλλες αιωρούνται στην περιορέουσα ατμόσφαιρα των προσλήψεων για τον αγροτικό χώρο. Παρά το γεγονός ότι οι αντιλήψεις αυτές δεν καταγράφονται πάντα σε κείμενα, η παρουσία τους είναι εμφανής· υπάρχουν και επηρεάζουν τον τρόπο σκέψης για τα αγροτικά ζητήματα, έστω και αν δεν διατυπώνονται εγγράφως με άμεσο και σαφή τρόπο. Οι μύθοι και τα στερεότυπα, ακόμα και όταν δεν διατυπώνονται ρητώς, διακρίνονται πίσω από την έμφαση ή/και την αποσιώπηση των δεδομένων, προκύπτουν από την επιλογή των μέτρων αγροτικής πολιτικής και την ιεράρχησή τους.

Στην παρούσα εργασία ως μύθοι και στερεοτυπικές αντιλήψεις αναφέρονται: Η άποψη ότι η μείωση του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν αυτομάτως παραπέμπει σε οικονομική ανάπτυξη, η άποψη ότι για να θεωρείται ο αγροτικός τομέας αναπτυγμένος πρέπει η συμμετοχή της ζωικής παραγωγής στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία παραγωγής του αγροτικού τομέα να είναι ίση ή μεγαλύτερη της φυτικής, η άποψη περί περιορισμένης κινητικότητας του «συντελεστή εργασία» του αγροτικού τομέα, η παράβλεψη της αναίρεσης από την πραγματικότητα βασικών χαρακτηριστικών που συγκροτούν την υπόθεση περί τέλει ανταγωνισμού στην αγροτική παραγωγή, η ταύτιση του αγροτικού εισοδήματος με το εισόδημα των αγροτών, ο μονομερής εντοπισμός εισοδηματικών ανισοτήτων μεταξύ αγροτικού τομέα και των άλλων τομέων της οικονομίας με ταυτόχρονη παράβλεψη των ενδο-αγροτικών ανισοτήτων. Χωρίς να έχουν ξεπεραστεί οι ανωτέρω παλαιότερες στερεοτυπικές αντιλήψεις, υπάρχει το ενδεχόμενο εμφάνισης νέων. Ως τέτοιες αναφέρονται οι υπέρμετρες και γεωγραφικά αδιαφοροποίητες προσδοκίες για την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου από την πολυλειτουργικότητα και την πολυαπασχόληση καθώς και η εξ ορισμού αρνητική αξιολόγηση των ονομαζόμενων αστικών πιέσεων στον αγροτικό χώρο σε συνθήκες που επιδιώκονται η ολοκληρωμένη ανάπτυξη του αγροτικού χώρου και η ενίσχυση της πολυαπασχόλησης.

Παρά το γεγονός ότι τέτοιες αντιλήψεις βρίσκονται σε ευθεία αντίθεση με τη θεωρία, έχουν διαψευστεί στην πράξη, αλλά και από τμήμα της ελληνικής βιβλιογραφίας (κυρίως στο χώρο της πολιτικής οικονομίας, της αγροτικής κοινωνιολογίας και γεωγραφίας), εξακολουθούν να εμφανίζονται και να αναπαράγονται σε επίσημα κείμενα αγροτικής πολιτικής, σε μελέτες, έρευνες, ακόμη και σε πανεπιστημιακά συγγράμματα. Ένα χαρακτηριστικό των μύθων και στερεοτύπων, στο οποίο οφείλεται και μεγάλο

μέρος της αναπαραγωγικής τους ικανότητας, είναι ότι έχουν εμπεδωθεί και διατυπώνονται ως αυτονόητες αλήθειες. Η δύναμη του αυτονόητου λειτουργεί αποτρεπτικά στον εντοπισμό και κριτική αντιμετώπιση των αντιλήψεων αυτών, δεδομένου ότι περνούν απαρατήρητες και δεν υποβάλλονται καν σε εξέταση, ενώ στην περίπτωση που εξεταστούν απαλλάσσονται από την ανάγκη τεκμηρίωσης ή/και νομιμοποιείται η επιφανειακή υποστηρικτική επιχειρηματολογία.

Οι μύθοι και οι στερεότυπες απόψεις δε συνιστούν απλώς μια αθώα και χωρίς συνέπειες «κοινή αντίληψη», η οποία θα μπορούσε να μείνει ασχολίαστη. Η εξέταση των μύθων και των στερεοτυπικών αντιλήψεων είναι χρήσιμη και έχει ενδιαφέρον τόσο όσον αφορά τη διερεύνηση των αιτιών εμφάνισης, του μηχανισμού λειτουργίας και των όρων αναπαραγωγής τους, όσο και των επιπτώσεών τους στη θεωρία και την πολιτική πρακτική. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η αποκάλυψη και μία κατ' αρχάς προσέγγιση ορισμένων μύθων και στερεοτυπικών αντιλήψεων, που εμφανίζονται στην «κοινή αντίληψη» και στη βιβλιογραφία για τον αγροτικό χώρο στην Ελλάδα. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκεται περισσότερο ο εντοπισμός και η ανάδειξη του φαινομένου· για το λόγο αυτό γίνεται αναφορά σε σχετικά μεγάλο αριθμό περιπτώσεων, γεγονός που, ωστόσο, περιορίζει τη βαθύτερη ανάλυση κάθε περίπτωσης. Για τον εντοπισμό και την ανάλυση των μύθων και των στερεοτυπικών αντιλήψεων επιχειρείται μια ολιστικού τύπου προσέγγιση, που όχι μόνο αντιλαμβάνεται την οικονομία και την κοινωνία ως ενιαίο σύνολο, αλλά και προσεγγίζει την οικονομική δραστηριότητα με ολοκληρωμένο τρόπο, απελευθερωμένο από τις μη ρεαλιστικές υποθέσεις και τους περιορισμούς των νεοκλασικών οικονομικών.

ΜΥΘΟΙ, ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Παρά την εξ ορισμού στενή σύνδεση του αγροτικού τομέα με το χώρο και, συνεπώς, με τη γεωγραφία, ορισμένες αντιλήψεις για τον αγροτικό τομέα που καταγράφονται ως μύθοι και στερεότυπα δεν έχουν προφανή γεωγραφική διάσταση, κάποιες άλλες, ωστόσο, έχουν σαφείς χωρικές αναφορές. Ως μύθοι και στερεότυπα χωρίς προφανή γεωγραφική διάσταση αναφέρονται η άποψη για την αναγκαιότητα να αλλάξει η σχέση ανάμεσα στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία παραγωγής της φυτικής και της ζωικής παραγωγής προς όφελος της δεύτερης και η άποψη ότι η κινητικότητα του εργατικού δυναμικού του αγροτικού τομέα είναι περιορισμένη. Ενώ, ως μύθοι και στερεότυπα με άμεση γεωγραφική διάσταση αναφέρονται η υπό-

θεση περί σχεδόν «τέλειου ανταγωνισμού» στη γεωργική παραγωγή, η άποψη ότι η μείωση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στη διαμόρφωση του ΑΕΠ και στην απασχόληση παραπέμπει αυτομάτως σε οικονομική ανάπτυξη, οι υπέρμετρες και γεωγραφικά αδιαφοροποίητες προσδοκίες για την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου από την πολυλειτουργικότητα και την πολυαπασχόληση, ο εντοπισμός των εισοδηματικών ανισοτήτων μόνο μεταξύ του αγροτικού και των άλλων τομέων της οικονομίας με ταυτόχρονη παράβλεψη των ενδο-αγροτικών ανισοτήτων, η εξ ορισμού αρνητική αξιολόγηση των αστικών πιέσεων στον αγροτικό χώρο παράλληλα με τους αναπτυξιακούς στόχους της ολοκληρωμένης ανάπτυξης της υπαίθρου και της πολυαπασχόλησης.

ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΧΩΡΙΣ ΑΜΕΣΗ-ΠΡΟΦΑΝΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Η ανατροπή της αναλογίας φυτικής-ζωικής παραγωγής υπέρ της ζωικής συνιστά βασικό αναπτυξιακό στόχο για την ελληνική γεωργία

Η άποψη ότι βασικός αναπτυξιακός στόχος για τον αγροτικό τομέα στην Ελλάδα πρέπει να είναι η μεταβολή στη σύνθεση της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας παραγωγής, έτσι ώστε η ζωική παραγωγή να ισούται ή/και να υπερτερεί της φυτικής, είναι ίσως η πλέον διαδεδομένη στερεοτυπική αντίληψη για τον αγροτικό τομέα, και σπανίως παραλείπεται από κείμενα που διαπραγματεύονται τα προβλήματα και τις προοπτικές του. Η άποψη αυτή, διατυπωμένη με άμεσο ή/και έμμεσο τρόπο, απαντάται σε πολλά κείμενα, που καλύπτουν πολύ μεγάλη χρονική περίοδο· ενδεικτικώς αναφέρονται: ΚΕΠΕ, 1986, σ. 41 και 67· Μωυσίδης, 1986, σ. 59· Μαραβέγιας, 1992, σ. 23· Ζιωγάνας, 1999, σ. 61· Υπουργείο Γεωργίας, 1999, σ. 28· Καζάκος, 2001, σ. 415· Υπουργείο Γεωργίας, 2002, σ. 31· Δαμιανός κ.ά., 2006, σ. 71· ΥΑΑΤ, 2006, σ. 5 και 17· ΥΑΑΤ, 2007, σ. 74. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και πιο προσεκτικές διατυπώσεις (π.χ., Παπαγεωργίου κ.ά., 2005, σ. 35· Παπαγεωργίου και Σπαθής, 2000, σ. 27).

Η χρήση της αναλογίας φυτικής και ζωικής παραγωγής ως δείκτη για το χαρακτηρισμό του επιπέδου ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας συνιστά απόρροια μηχανιστικής αντιγραφής ξένων προτύπων και προέρχεται από την επιφανειακή παρατήρηση της σύνθεσης του αγροτικού τομέα ορισμένων αναπτυγμένων χωρών, όπου πράγματι η αναλογία της ζωικής παραγωγής είναι υψηλότερη. Ωστόσο, η διατύπωση αυτού του στόχου δεν συνοδεύεται από κάποια οικονομική τεκμηρίωση, πλην της αναφοράς στο ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο κτηνοτροφικών προϊόντων,

αλλά υπονοείται ότι η σκοπιμότητά του τεκμαίρεται από την εμπειρία ορισμένων αναπτυγμένων χωρών. Ωστόσο, τα συγκεκριμένα εμπειρικά δεδομένα σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις εδαφο-κλιματικές συνθήκες, τα φυσικά συγκριτικά πλεονεκτήματα, την παράδοση και την ιστορική διαδρομή των χωρών αυτών και όχι αποκλειστικά με το επίπεδο ανάπτυξης του αγροτικού τομέα. Άλλωστε υπάρχουν και αντίθετα παραδείγματα. Χώρες όπως η Γαλλία, η Ιταλία και η Ισπανία, με αναλογία φυτικής-ζωικής παραγωγής το έτος 2005 59-41, 67-33, 64-36 αντιστοίχως, έχουν, σύμφωνα με την άποψη αυτή, λιγότερο αναπτυγμένο αγροτικό τομέα από την Πολωνία (48-52), Εσθονία (42-48), Τσεχία (52-48), Σλοβακία (50-50), εφόσον η αναλογία φυτικής-ζωικής παραγωγής είναι «δυσμενέστερη» (EUROSTAT 2005, OECD 2005).

Οι σχέσεις ανάμεσα στη φυτική και ζωική παραγωγή είναι πολυσύνθετες (παραγωγή ζωοτροφών, ανταγωνισμός για χρήσεις γης, κ.ά.), όμως οι σχέσεις αυτές, αν μάλιστα συνυπολογιστεί και η δυνατότητα εισαγωγής ζωοτροφών, δεν οδηγούν κατ' ανάγκη σε μια συγκεκριμένη και επιθυμητή αναλογία φυτικής-ζωικής παραγωγής, ως συστατικού στοιχείου και δείκτη οικονομικής ανάπτυξης. Συνεπώς, μια αγροτική οικονομία μπορεί να είναι αναπτυγμένη, ή/και καθυστερημένη, με ευρύ φάσμα αναλογίας φυτικής-ζωικής παραγωγής.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, αυτή η στερεοτυπική αντίληψη τροφοδοτείται και από το μεγάλο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο των κτηνοτροφικών προϊόντων. Ωστόσο, το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο δεν οφείλεται στην αναλογία φυτικής-ζωικής παραγωγής, αλλά στην περιορισμένη παραγωγή της κτηνοτροφίας. Το εμπορικό ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων μπορεί να είναι ελλειμματικό με οποιαδήποτε αναλογία φυτικής-ζωικής παραγωγής, στο βαθμό που η εγχώρια κτηνοτροφική παραγωγή δεν καλύπτει τις ανάγκες. Η αύξηση της κτηνοτροφικής παραγωγής σε βαθμό που να καλύπτει τις εγχώριες ανάγκες ενδέχεται να μην έχει καμία επίπτωση στην αναλογία φυτικής-ζωικής παραγωγής, αν αυξηθεί και η φυτική παραγωγή. Με βάση τα ανωτέρω, ο στόχος θα πρέπει να είναι απλώς η αύξηση της κτηνοτροφικής παραγωγής, ανεξαρτήτως της σχέσης που θα προκύψει με τη φυτική παραγωγή. Το ζητούμενο, δηλαδή, δεν είναι η επίτευξη κάποιας αναλογίας ανάμεσα στη φυτική και τη ζωική παραγωγή, αλλά η ανάπτυξή τους, στο μέτρο που επιτρέπουν οι συνθήκες της χώρας και με τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται η ανταγωνιστικότητά τους (Νικολαΐδης και Ντυκέν, 1997, σ. 68). Ωστόσο, ένας πραγματικός λόγος για πιο ισόρροπη αναλογία φυτικής-ζωικής παραγωγής στην Ελλάδα θα ήταν η μείωση της αστάθειας της παραγωγής και του αγροτικού εισοδήμα-

τος, δεδομένου ότι η φυτική παραγωγή, και μάλιστα με τη διάρθρωση που χαρακτηρίζει την Ελλάδα, υπόκειται σε μεγαλύτερες ετήσιες διακυμάνσεις σε σχέση με τη ζωική.

Η εν λόγω στερεοτυπική αντίληψη, παρά την ανθεκτικότητά της στο χρόνο, έχει αυτο-υπονομευθεί, με την έννοια ότι κανείς από όσους την αναπαράγουν δεν έχει σταθμίσει τις προϋποθέσεις και δεν έχει προτείνει ένα ρεαλιστικό μεσο-μακροπρόθεσμο σχέδιο για την υλοποίησή της. Εάν κάποιος το έκανε, τότε θα διαπίστωνε ότι, ακόμη και με στάσιμη τη φυτική παραγωγή, ο ρυθμός ανάπτυξης που απαιτείται ώστε η ζωική παραγωγή να φθάσει το ήμισυ της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας παραγωγής του αγροτικού τομέα είναι εξωπραγματικός. Επιπλέον, κανείς δεν έχει ασχοληθεί σοβαρά με τις προϋποθέσεις για την επίτευξη αυτού του στόχου σε ζωοτροφές, υποδομές, επενδύσεις, απασχόληση, κ.λπ. Επιπλέον, ακόμη και στην περίπτωση που θα γινόταν αποδεκτό ότι πράγματι η ανατροπή της υφιστάμενης αναλογίας φυτικής-ζωικής παραγωγής συνιστά αναπτυξιακό στόχο μείζονος σημασίας, τότε θα έπρεπε να τεθεί σχετικό ερώτημα για την αποτελεσματικότητα των πολιτικών των τελευταίων δεκαετιών επί του συγκεκριμένου θέματος. Ποτέ, όμως, πλην της επιφανειακά επαναλαμβανόμενης διαπίστωσης για την αποτυχία επίτευξης του στόχου, δεν τέθηκε ως αντικείμενο επιστημονικής διερεύνησης η αιτία αυτής της διαρκούς αποτυχίας. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ η αλλαγή της σχέσης φυτικής-ζωικής παραγωγής τίθεται ως βασικός αναπτυξιακός στόχος τόσο στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης της Υπαίθρου (ΕΠΑΑΥ) 2000-2006, αλλά ακόμη και στο Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΣΣΑΑ) 2007-2013, δεν υπάρχει καμία εκτίμηση στην εκ των προτέρων αξιολόγηση για την επίτευξή του.

Η απουσία συγκεκριμένου σχεδίου, η αποτυχία και η έλλειψη ερμηνείας για τη μη επίτευξη ενός τόσο «σημαντικού» στόχου καθιστούν σαφές ότι η εν λόγω πρόταση αντανακλά επιφανειακή και πρόχειρη προσέγγιση των πραγματικών προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας και συνιστά απλώς μια μηχανιστικά επαναλαμβανόμενη πανάκεια, που, ωστόσο, κανείς από όσους την αναπαράγουν δεν την κατανοεί και δεν τη λαμβάνει σοβαρά υπόψη του.

Η επίπτωση αυτής της στερεοτυπικής αντίληψης είναι ότι αποπροσανατολίζει την αγροτική πολιτική από τα πραγματικά προβλήματα, την ωθεί προς τη διατύπωση εσφαλμένων στόχων, καταγράφει ψευδείς αποτυχίες και παρακάμπτει τους ορθούς και εφικτούς στόχους.

Η κινητικότητα των αγροτών είναι περιορισμένη

Η περιορισμένη κινητικότητα του «συντελεστή παραγωγής εργασίας» αναφέρεται ως ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του αγροτικού τομέα, πλάι στην περιορισμένη κινητικότητα των άλλων συντελεστών παραγωγής, του εδάφους και του κεφαλαίου. Η άποψη αυτή, αυτούσια ή με αναφορά στη μειωμένη δυνατότητα απασχόλησης των γεωργών σε άλλους τομείς της οικονομίας, αναφέρεται σε πολλά κείμενα μεταξύ των οποίων στα εξής: Μέργος, 1990, σ. 96· Παπαγεωργίου και Σπαθής, 2000, σ. 23, 33· Παπαγεωργίου κ.ά., 2005, σ. 31· Δαμιανός κ.ά., 2006, σ. 76. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, ένα βασικός λόγος για τον οποίο ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός του αγροτικού τομέα ήταν και συνεχίζει να παραμένει σχετικά υψηλός είναι η περιορισμένη ικανότητα των αγροτών για μετακίνηση σε άλλα επαγγέλματα. Η περιορισμένη κινητικότητα του «συντελεστή παραγωγής εργασίας» αποδίδεται στο χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης των αγροτών, στη μεγάλη μέση ηλικία, στη συνδυαστική επίδρασή τους κ.ά.

Η αναπαραγωγή αυτής της αντίληψης προέρχεται από τη μηχανιστική ανάγνωση της βιβλιογραφίας, σε συνδυασμό με την παραδοσιακή εικόνα περί αγροτών των περασμένων δεκαετιών, την αδυναμία και την καθυστέρηση διάγνωσης, αφομοίωσης και ενσωμάτωσης στη θεωρία των προφανών ριζικών αλλαγών στην ύπαιθρο και στη συμπεριφορά των αγροτών στο ζήτημα της απασχόλησης. Η αντίληψη αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα που χαρακτηρίζει ορισμένο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού· σε καμία, όμως, περίπτωση δεν είναι ορθό να γενικεύεται και να ανάγεται σε βασικό χαρακτηριστικό του εργατικού δυναμικού του αγροτικού τομέα.

Η αντίληψη περί περιορισμένης κινητικότητας των αγροτών έχει διαψευστεί ήδη από την εποχή της μαζικής εξωτερικής μετανάστευσης, η οποία είναι γνωστό ότι τροφοδοτήθηκε σε πολύ μεγάλο ποσοστό από αγρότες. Ακολούθως διαψεύστηκε από τη μαζική εσωτερική μετανάστευση, ενώ κατέρρευσε οριστικά με την εμφάνιση και ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης των αγροτών. Άλλωστε, η απλή παρατήρηση της ποσοστιαίας συμμετοχής των αγροτών στον οικονομικώς ενεργό πληθυσμό της ελληνικής οικονομίας, που μειώθηκε από 30% το 1980 σε 12,6% το 2004, είναι αποκαλυπτική. Η έρευνα για την πολυαπασχόληση ήταν στην Ευρώπη σε εξέλιξη (Cavazzani και Fuller, 1982· Fuller, 1990), όταν άρχισε στην Ελλάδα από το μέσα της δεκαετίας του 1980 και έκτοτε ανέδειξε πολύπλευρα το θέμα (βλέπε, ενδεικτικά, Μωυσίδης, 1985· Κασίμης και Ντεμούσης, 1987· Δαμιανός κ.ά., 1995· Kasimis και Papadopoulos, 2005).

Αυτό καθαυτό το γεγονός της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης των αγροτών και το εύρος των επαγγελμάτων που ασκούν στο πλάι-

σιο της πολυαπασχόλησης αποδεικνύουν ότι οι αγρότες όχι μόνο δε χαρακτηρίζονται από περιορισμένη κινητικότητα, αλλά, αντιθέτως, επέδειξαν μεγάλη ευχέρεια κινητικότητας και ικανότητα προσαρμογής. Η μετανάστευση και η πολυαπασχόληση απέδειξαν ότι, όταν υπάρχουν οι προϋποθέσεις για εναλλακτικές πηγές εισοδήματος, ενεργοποιείται και η κινητικότητα των αγροτών.

Οι επιπτώσεις αυτής της άποψης είναι περισσότερο θεωρητικές και εν προκειμένω συνίστανται στη μονομερή απόδοση του σχετικά υψηλού ποσοστού του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού στη γεωργία και της υποαπασχόλησης των αγροτών στην περιορισμένη κινητικότητά τους και όχι στην έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης σε άλλους τομείς της οικονομίας εκτός ή/και εντός του αγροτικού χώρου. Αυτή η άποψη είχε μάλλον περιορισμένη επίπτωση στην οικονομική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα και της υπαίθρου, καθότι η περιφερειακή αναπτυξιακή πολιτική και επενδυτική δραστηριότητα περιορίστηκαν από άλλους παράγοντες που οφείλονται στην καθυστέρηση της ελληνικής οικονομίας, παρά στην αποτρεπτική ισχύ της «αδράνειας» των αγροτών. Ένας ακόμη λόγος για τον οποίο η άποψη αυτή δεν είχε δυσμενείς επιπτώσεις στον αγροτικό χώρο είναι ότι απλούστατα ξεπεράστηκε από την πραγματικότητα. Η πολυαπασχόληση είχε αναπτυχθεί στην πράξη από τους ίδιους τους αγρότες, πολύ πριν «ανακαλυφθεί» ως εργαλείο συμπλήρωσης του αγροτικού εισοδήματος και ανάπτυξης της υπαίθρου, και πολύ πριν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας (βλέπε Δαμιανός κ.ά., 1995, σσ. 20, 53).

ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Η αγροτική παραγωγή πλησιάζει το υπόδειγμα του τέλειου ανταγωνισμού

Η άποψη ότι ο αγροτικός τομέας πλησιάζει το υπόδειγμα του τέλειου ανταγωνισμού απαντάται ευρέως στη βιβλιογραφία (Ritson, 1977, σ. 121· Λιανός κ.ά., 1998, σ. 98 και 173· Παπαγεωργίου και Σπαθής, 2000, σ. 28· Παπαγεωργίου κ.ά., 2005, σ. 36). Ορισμένες από τις βασικές υποθέσεις του υποδείγματος του τέλειου ανταγωνισμού είναι ότι υπάρχει πλήρης ελευθερία εισόδου στην αγορά και εξόδου από αυτήν, επίσης ότι υπάρχει πλήρης κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών, ομοιομορφία του προϊόντος, μεγάλος αριθμός πλήρως ενημερωμένων πωλητών και αγοραστών, οι οποίοι αδυνατούν να επηρεάσουν τη διαμόρφωση της τιμής του προϊόντος, η οποία προσδιορίζεται από την αγορά.

Ο «τέλειος ανταγωνισμός», με την έννοια της ελευθερίας εισόδου των παραγωγών αλλά και της διαμόρφωσης των τιμών από την αγορά, είχε ισχύ έως την απαρχή της έντονης παρέμβασης της αγροτικής πολιτικής στην παραγωγική διαδικασία και στη διαμόρφωση των τιμών. Η εμφάνιση και εξάπλωση της συμβολαιικής γεωργίας, και αργότερα των ποσοστώςσεων παραγωγής, έθεσαν ανυπέρβλητους περιορισμούς στην ελεύθερη είσοδο των παραγωγών στην παραγωγή μεγάλου αριθμού προϊόντων. Παράλληλα, η αγροτική πολιτική έπαιξε καθοριστικό ρόλο και υποκατέστησε την αγορά στη διαμόρφωση των τιμών πολλών αγροτικών προϊόντων. Οι τιμές είναι δεδομένες για τους παραγωγούς, αυτό όμως στις περισσότερες περιπτώσεις δεν οφείλεται στην αγορά και στον ανταγωνισμό, αλλά στην παρεμβατική αγροτική πολιτική.

Η αναπαραγωγή αυτής της άποψης οφείλεται στην υποτίμηση της πραγματικότητας σε συνδυασμό με την ελλιπή παρακολούθηση των αλλαγών που συντελούνται και τη συνακόλουθη μη ενσωμάτωσή τους στη θεωρία. Οφείλεται, επίσης, στη μηχανιστική αποδοχή μιας θεωρητικής άποψης, εν προκειμένω των νεοκλασικών οικονομικών, η οποία μάλιστα οικοδομείται και σε άλλες μη ρεαλιστικές υποθέσεις.

Σε γεωγραφικούς όρους, οι επιπτώσεις αυτής της άποψης επηρεάζουν άμεσα την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, γιατί περιορίζουν τη θεωρητική επεξεργασία και αποτρέπουν τη διαμόρφωση πολιτικών για σημαντικά θέματα, όπως είναι οι περιφερειακές και οι ενδο-αγροτικές ανισότητες, δεδομένου ότι «αποκρύπτουν» από την έρευνα, που στηρίζεται στις υποθέσεις του τέλειου ανταγωνισμού, σημαντικούς παράγοντες για την ερμηνεία των ανισοτήτων αυτών. Ο λόγος είναι ότι, σύμφωνα με τις υποθέσεις περί ελευθερίας εισόδου στην αγορά και διαμόρφωσης των τιμών από τον ανταγωνισμό, στην αναζήτηση ερμηνείας των γεωγραφικών ανισοτήτων δεν θα πρέπει να υφίσταται πεδίο έρευνας για τη γεωγραφική και ενδο-αγροτική διαφοροποίηση του εισοδήματος που επέφερε η συμβολαιική γεωργία, η γεωγραφική κατανομή των επιδοτήσεων και των ποσοστώςσεων παραγωγής.

Η μείωση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ και στην απασχόληση συνιστά οπωσδήποτε ένδειξη οικονομικής ανάπτυξης

Σύμφωνα με την «υπόθεση Chenery» (Chenery, 1960), το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης συνδέεται με την οικονομική διάρθρωση και σε κάθε επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης αντιστοιχεί μία ορισμένη δομή της οικονομίας (βλέπε, επίσης, Fisher, 1939, και Clark, 1940). Υποστηρίζεται, επίσης, ότι ο μετασχηματισμός της δομής της παραγωγής συνιστά τμήμα

της διαδικασίας οικονομικής ανάπτυξης (Sygquin, 1988, σ. 250). Η διαρθρωτική αλλαγή υλοποιείται με μεταφορά πόρων (εργασίας, κεφαλαίου) προς δυναμικότερους κλάδους, όπου αποδίδουν περισσότερο, τροποποιούν τη σύνθεση του τελικού προϊόντος και μεταφράζονται σε οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, υπογραμμίζεται ότι η αντιστοιχία επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης και οικονομικής διάρθρωσης θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως μέσο και όχι ως τυπικό πρότυπο, διότι η διαρθρωτική αλλαγή, ταυτόχρονα με τα κοινά χαρακτηριστικά, παρουσιάζει και εθνικές ιδιομορφίες (Sygquin, 1988, σ. 216). Οι εθνικές ιδιομορφίες οδηγούν σε απόκλιση από αυτό που παρατηρείται διεθνώς. Οι λόγοι που μπορούν να οδηγήσουν σε απόκλιση από το μέσο πρότυπο είναι, μεταξύ άλλων, οι φυσικοί πόροι, έκτακτα γεγονότα, εξωτερικό εμπόριο, μέγεθος χώρας, ιστορική κληρονομιά, οικονομική πολιτική της συγκεκριμένης περιόδου κ.ά.

Ωστόσο, ένα κρίσιμο θεωρητικό ερώτημα είναι αν οποιαδήποτε διαρθρωτική αλλαγή συνιστά ανάπτυξη. Πρόκειται για τη διάκριση ανάμεσα στην «πραγματική» αναδιάρθρωση, αυτή, δηλαδή, που έχει αναπτυξιακό περιεχόμενο, και στην «πλασματική» αναδιάρθρωση που στερείται αναπτυξιακού περιεχομένου. Η απάντηση στο ανωτέρω ερώτημα θα πρέπει να αναζητηθεί στο «μηχανισμό λειτουργίας» της αναδιάρθρωσης, στους λόγους που την υποκινούν και στα αποτελέσματα που την συνοδεύουν.

Στην ελληνική βιβλιογραφία η μείωση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ και στον οικονομικώς ενεργό πληθυσμό συχνά θεωρείται εξ ορισμού ως θετική και επιθυμητή εξέλιξη και εκλαμβάνεται μηχανιστικά ως ενδεικτικό στοιχείο της αναπτυξιακής διαδικασίας. Ακόμη και αν δεν διατυπώνεται με αυτόν τον άμεσο τρόπο, η εν λόγω άποψη υπονοείται εμμέσως διά της μηχανιστικής συσχέτισης ανάμεσα στη μείωση του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα και στην άνοδο του επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης. Η εν λόγω μείωση αξιολογείται θετικά, χωρίς ταυτόχρονα να γίνεται συζήτηση για τα συγκεκριμένα αίτια και τον τρόπο με τον οποίο συντελέστηκε η μείωση, τις επιπτώσεις που επιφέρει στο εγχώριο παραγωγικό σύστημα και στις διακλαδικές σχέσεις του αγροτικού τομέα καθώς και στο εμπορικό ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων και του ευρύτερου αγροτροφικού συστήματος. Συναφής είναι η αντίληψη ότι η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί σε μείωση της σημασίας του αγροτικού τομέα, και συνεπώς οι αναπτυγμένες χώρες δε χρειάζεται να μεριμνούν ιδιαίτερος για αυτόν.

Η αντίληψη αυτή προέρχεται από τη μηχανιστική ανάγνωση των διαρθρωτικών αλλαγών που «νομοτελειακά» οδηγούν στη σχετική μείωση της ποσοστιαίας συμμετοχής του αγροτικού τομέα στη διαμόρφωση του ΑΕΠ.

Η απλουστευτική «αναπτυξιακή» ανάγνωση της μείωσης του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα υπερισχύει της αξιολόγησης των λόγων και του τρόπου που πραγματοποιείται. Οι όροι μείωσης του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα έχουν απασχολήσει την οικονομική θεωρία και είναι γνωστό ότι μπορεί να επέλθει τόσο κάτω από συνθήκες ανάπτυξης, όσο και υποβάθμισής του (Johnston, 1970). Η τομεακή αναδιάρθρωση της οικονομίας μπορεί να συνοδεύεται από ανάπτυξη ή, αντιθέτως, να στερείται αναπτυξιακού περιεχομένου και, ως εκ τούτου, να συνιστά αποδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος, με δυσμενείς επιπτώσεις στην αναπτυξιακή διαδικασία. Ωστόσο, αυτό το προφανές στοιχείο πολύ συχνά παραγνωρίζεται. Ταυτόχρονα, παραβλέπεται το γεγονός ότι οι αναπτυγμένες οικονομίες έχουν περιορισμένο αλλά αναπτυγμένο αγροτικό τομέα και αγροτο-τροφικό σύστημα γενικότερα.

Συνεπώς, η μείωση του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα δε συνιστά *per se* αναδιάρθρωση με αναπτυξιακό περιεχόμενο (Νικολαΐδης, 2005, σ. 92). Η μειωμένη συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ και στην απασχόληση δεν παραπέμπει αυτομάτως σε αναπτυγμένη οικονομία, συνεπώς είναι εσφαλμένο να θεωρείται ή, πολύ περισσότερο, να τίθεται ως «αυτοτελής» αναπτυξιακός στόχος, εν πολλοίς δηλαδή να ανάγεται σε αυτοσκοπό.

Οι επιπτώσεις μιας τέτοιας απλουστευτικής προσέγγισης για τον αγροτικό τομέα είναι σημαντικές. Η χρήση, με αυτόν τον μηχανιστικό τρόπο, της μείωσης του ποσοστού συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ ως δείκτη οικονομικής ανάπτυξης είναι δυνατόν να καλύπτει στασιμότητα, καθυστέρηση, αποδιάρθρωση του αγροτικού τομέα και προβλήματα στο ευρύτερο πλέγμα των διακλαδικών σχέσεών του. Η «αποδοχή», ή ακόμη και η επιδίωξη, της μείωσης του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα, εάν δε γίνει με πραγματικά αναπτυξιακούς όρους, συνιστά υποτίμηση, υποβάθμιση και η απαξίωση του αγροτικού τομέα. Βέβαια, τα προβλήματα που απορρέουν από μια τέτοια αντίληψη δεν περιορίζονται στον αγροτικό τομέα, αλλά διαχέονται σε όλο το αγροτροφικό σύστημα, εκφράζονται με αναπτυξιακό έλλειμμα, διατήρηση παραδοσιακών δομών, ασθενείς διακλαδικές σχέσεις, περιορισμένη εγχώρια παραγωγική βάση, έλλειμμα στο συνολικό εμπορικό ισοζύγιο κ.ά.

Οι ανωτέρω επιπτώσεις έχουν έντονη γεωγραφική διάσταση. Πέραν όσων προκύπτουν από την αυτονόητη σύνδεση της πρωτογενούς παραγωγής με την περιφερειακή ανάπτυξη, σημαντικές είναι και οι επιπτώσεις από την υποβάθμιση των διακλαδικών σχέσεων του αγροτικού τομέα. Η αποδιάρθρωση των διακλαδικών σχέσεων του αγροτικού τομέα έχει κατεξοχήν

«εντοπισμένες» γεωγραφικές συνέπειες, πλήττει, δηλαδή, κατά κύριο λόγο την αγροτική βιομηχανία, που επί το πλείστον είναι χωροθετημένη στην περιφέρεια. Επιπλέον, οι δυσμενείς επιπτώσεις αυτής της αντίληψης διευρύνονται από το γεγονός ότι παραγνωρίζεται η γεωγραφική διαφοροποίηση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ και στην απασχόληση. Έτσι, η χαμηλή συμμετοχή του αγροτικού τομέα, σε εθνικό επίπεδο, συμπαρασύρει στην υποβάθμιση και απαξίωση της σημασίας του και σε άλλες περιοχές, στις οποίες, όμως, ο αγροτικός τομέας παίζει κρίσιμο ρόλο.

Η μείωση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ, η οποία προέρχεται όχι από το χαμηλότερο ρυθμό ανάπτυξής του, σε σχέση με τους άλλους τομείς της οικονομίας, αλλά από τη στασιμότητα, ή ακόμη και την απόλυτη μείωση της αγροτικής παραγωγής, καθιστά επιτακτική την ανάγκη επιδότησης του εισοδήματος των αγροτών. Ωστόσο, η αναπτυξιακά υποβαθμισμένη και επιδοτούμενη γεωργία συνιστά σαθρό στήριγμα της περιφερειακής-τοπικής οικονομίας, διότι η όποια μείωση της εξωτερικής-τεχνητής στήριξης του εισοδήματος των αγροτών, εν απουσία ενδογενών αναπτυξιακών δυνατοτήτων, μπορεί να έχει σημαντικές συνέπειες στο σύνολο της οικονομίας της υπαίθρου (Νικολαΐδης, 2005, σ. 110).

Εντοπισμός εισοδηματικών ανισοτήτων πρωτίστως μεταξύ του αγροτικού και των άλλων τομέων της οικονομίας

Η ανισότητα ανάμεσα στο αγροτικό και μη αγροτικό εισόδημα είναι ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα του αγροτικού τομέα. Μάλιστα, μαζί με την αστάθεια του αγροτικού εισοδήματος συνιστά το ονομαζόμενο «αγροτικό πρόβλημα». Παρά το γεγονός ότι έχουν εντοπισθεί και αναλυθεί οι ενδοπεριφερειακές και διαπεριφερειακές ανισότητες και διαφοροποιήσεις της οικονομίας της υπαίθρου (π.χ., Δαμιανός κ.ά., 1995, σ. 168· Επιτροπή Σπράου, 1998, σ. 3· Καρανικόλας και Μαρτίνος, 1999· Ανθούλου, 2001· Υπουργείο Γεωργίας, 2002, σ. 49), η εισοδηματική ανισότητα που κυρίως προβάλλεται είναι αυτή ανάμεσα στον αγροτικό τομέα και τους άλλους τομείς της οικονομίας. Η ανισότητα ανάμεσα στο αγροτικό και μη αγροτικό εισόδημα μονοπώλησε για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα το ενδιαφέρον των αναλύσεων και ώθησε στο περιθώριο τις ενδοαγροτικές εισοδηματικές ανισότητες. Στη σκιά της εισοδηματικής ανισότητας ανάμεσα στον αγροτικό τομέα και τους άλλους τομείς της οικονομίας, διευρύνθηκαν οι ενδο-αγροτικές ανισότητες οι οποίες μελετήθηκαν από την ελληνική βιβλιογραφία σε μικρότερο βαθμό και δεν αντιμετωπίστηκαν από την αγροτική πολιτική.

Οι ενδο-αγροτικές ανισότητες έχουν σημαντικές γεωγραφικές διαστάσεις οι οποίες εν μέρει οφείλονται σε διαφορετικές γεωμορφολογικές-κλιματικές συνθήκες. Ωστόσο, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η πολιτική στήριξης ορισμένων προϊόντων με έμμεσο αποτέλεσμα την ευνοϊκότερη εισοδηματική μεταχείριση συγκεκριμένων περιοχών.

Με σκοπό την άμβλυση των εισοδηματικών ανισοτήτων ανάμεσα στον αγροτικό τομέα και τους άλλους τομείς της οικονομίας, υπήρξε κοινωνική συναίνεση και συγκεκριμένη πολιτική για τη στήριξη του αγροτικού εισοδήματος. Ωστόσο, το όφελος από αυτήν την πολιτική κατανεμήθηκε εξαιρετικά άνισα ανάμεσα στις αγροτικές περιοχές και το μεγαλύτερο μέρος του το οικειοποιήθηκαν ορισμένες κατηγορίες παραγωγών (Μαραβέγιας, 1992, σ. 121· Δαμιανός κ.ά., 1995, σ. 244· Επιτροπή Σπράου, 1998, σ. 12, 17). Η γεωγραφική συγκέντρωση του οφέλους σε ορισμένες (κυρίως πεδινές) περιοχές υπήρξε αποτέλεσμα συνδυασμού σειράς ιδιομορφιών του ελληνικού αγροτικού χώρου, που σχετίζονται με τη συγκέντρωση στις εν λόγω περιοχές του αγροτικού πληθυσμού και της πολιτικής ισχύος των αγροτών, τη δυνατότητα επίτευξης γρήγορου και εύκολου αποτελέσματος από την εφαρμογή των μέτρων της αγροτικής πολιτικής κ.ά.

Σοβαρή επίπτωση αυτής της αντίληψης ήταν και είναι η ανοχή στην άνιση γεωγραφική κατανομή του οφέλους από την ΚΑΠ και η συνακόλουθη διεύρυνση των ενδο-αγροτικών ανισοτήτων σε πολύ μεγάλο βαθμό. Η χωρική διάσταση των ενδο-αγροτικών ανισοτήτων συμβάλλει στην άνιση γεωγραφική κατανομή του εισοδήματος και στην άνιση περιφερειακή ανάπτυξη. Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι ενδο-αγροτικές ανισότητες που οφείλονται στην αγροτική πολιτική προστίθενται στις άνισες δυνατότητες που προσφέρουν οι διαφορετικές εδαφο-κλιματικές συνθήκες και οι άνισες ευκαιρίες δημιουργίας συμπληρωματικού εισοδήματος, με τελικό αποτέλεσμα τη συνεχή διεύρυνση των περιφερειακών ανισοτήτων. Η όξυνση των ενδο-αγροτικών ανισοτήτων με τη χρήση των εργαλείων της αγροτικής πολιτικής είχε ως επίπτωση, σε όρους περιφερειακής ανάπτυξης, τη μετατροπή του αγροτικού τομέα από μοχλό άμβλυσης των περιφερειακών ανισοτήτων σε παράγοντα όξυνσης των ανισοτήτων αυτών.

Η ταύτιση του αγροτικού εισοδήματος με το εισόδημα των αγροτών

Η αντίληψη αυτή παραβλέπει το γεγονός ότι πολύ μεγάλο τμήμα των αγροτών πέραν του εισοδήματος από την αγροτική παραγωγή διαθέτει και εισόδημα από άλλες πηγές (εξω-αγροτικές δραστηριότητες, πρόσοδοι περιουσίας). Σύμφωνα με εκτιμήσεις, από γεωργικές δραστηριότητες προέρχεται κατά

μέσο όρο περίπου το 40% του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών (Επιτροπή Σπράου, 1998, σ. 2). Με βάση τα στοιχεία αυτά, προκύπτει ότι η αντίληψη που ταυτίζει το αγροτικό εισόδημα με το εισόδημα των αγροτών υποβαθμίζει το πραγματικό αγροτικό εισόδημα σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Η εξομοίωση του αγροτικού εισοδήματος με το εισόδημα των αγροτών οφείλεται κατ' αρχάς στη μεγάλη διαφοροποίηση των πηγών προέλευσης και στη μεγάλη αστάθεια του ύψους των εξω-αγροτικών εισοδημάτων. Ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων έχει ως αποτέλεσμα την ανεπάρκεια αξιόπιστων στοιχείων που θα στήριζαν μια σαφέστερη εικόνα για τη σύνθεση του εισοδήματος των αγροτών. Ωστόσο, η εξομοίωση του αγροτικού εισοδήματος με το εισόδημα των αγροτών συνιστά, κατά κάποιο τρόπο, την άλλη όψη της ταύτισης της γεωργίας με την υπαίθρο. Με αυτήν την έννοια, η εξομοίωση του αγροτικού εισοδήματος με το εισόδημα των αγροτών σχετίζεται με την καθυστερημένη διάγνωση και συνακόλουθη ανεπαρκή θεωρητική επεξεργασία του τέλους της ταύτισης του αγροτικού χώρου με τον πρωτογενή τομέα και των επιπτώσεων αυτής της αλλαγής στη σύνθεση και στο ύψος του εισοδήματος των κατοίκων της υπαίθρου.

Η υποβάθμιση του πραγματικού εισοδήματος τμήματος των αγροτών, πέραν του ότι συνιστά στρέβλωση της πραγματικότητας και λάθος βάση για άσκηση αγροτικής πολιτικής, λειτούργησε ως «άλλοθι» για την υπέρμετρη στήριξη του αγροτικού εισοδήματος και την κοινωνική αποδοχή αυτής της στήριξης. Επιπλέον, σε συνδυασμό με την αντίληψη περί εισοδηματικών ανισοτήτων πρωτίστως μεταξύ αγροτικού και των άλλων τομέων της οικονομίας και τη συνακόλουθη «απόκρυψη» των ενδο-αγροτικών ανισοτήτων, συνέβαλε στην ανοχή και περαιτέρω όξυνση των ενδο-αγροτικών εισοδηματικών ανισοτήτων μέσω του προσανατολισμού των επιδοτήσεων σε ορισμένες περιοχές και κατηγορίες αγροτών.

Οι υπέρμετρες προσδοκίες από την πολυλειτουργικότητα-πολυαπασχόληση

Στον αντίποδα των στερεοτυπικών αντιλήψεων για την ταύτιση της υπαίθρου με τον αγροτικό τομέα και του αγροτικού εισοδήματος με το εισόδημα των αγροτών, βρίσκεται η αντίληψη για την εναπόθεση υπερβολικών, και μάλιστα γεωγραφικώς αδιαφοροποίητων, προσδοκιών για τη βελτίωση του εισοδήματος των αγροτών από τη πολυλειτουργικότητα και την πολυαπασχόληση. Η αντίληψη αυτή αναγνωρίζει τη διαφοροποίηση πρωτογενούς τομέα –υπαίθρου και αγροτικού εισοδήματος– εισοδήματος αγροτών, και ασφαλώς είναι δυνατόν να προσφέρει λύσεις στα προβλήματα του αγροτικού εισοδήματος και της εν γένει ανάπτυξης της υπαί-

θρου σε μια περίοδο που περιορίζεται η εισοδηματική στήριξη του αγροτικού τομέα και οξύνεται ο ανταγωνισμός. Ωστόσο, εναποθέτει υπέρμετρες προσδοκίες στις ουσιαστικώς επανανακαλυφθείσες παραδοσιακές λειτουργίες του αγροτικού τομέα και στις μη αγροτικές πηγές εισοδήματος (Νικολαΐδης, 2005, σ. 117).

Οι υπέρμετρες προσδοκίες από την πολυλειτουργικότητα και την πολυαπασχόληση οφείλονται στα χρόνια και διαρκώς οξυνόμενα προβλήματα του αγροτικού τομέα σε συνδυασμό με την αδυναμία άρθρωσης και άσκησης αποτελεσματικής αγροτικής πολιτικής. Ως αποτέλεσμα, αναμένεται από την πολυλειτουργικότητα και την πολυαπασχόληση να λειτουργήσουν ως «ο από μηχανής θεός» για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του αγροτικού χώρου.

Ωστόσο, οι δυνατότητες της πολυλειτουργικότητας και της πολυαπασχόλησης έχουν όρια για τουλάχιστον δύο λόγους. Ο πρώτος αφορά την έντονη γεωγραφική διαφοροποίηση των δυνατοτήτων και του εύρους της πολυλειτουργικότητας και της πολυαπασχόλησης (βλέπε ΥΑΑΤ, 2006, σ. 14). Ο δεύτερος σχετίζεται με το βαθμό διάχυσης του οφέλους από αυτές τις δραστηριότητες στον αγροτικό πληθυσμό, δεδομένου ότι, σε αντίθεση με την αγροτική παραγωγή που προσφέρει εισόδημα σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της υπαίθρου, η πολυλειτουργικότητα-πολυαπασχόληση ενδέχεται να αφορούν μόνο ένα τμήμα του.

Η σχετικά όψιμη «ανακάλυψη» των δυνατοτήτων συμπλήρωσης του αγροτικού εισοδήματος από άλλες πηγές σε συνδυασμό με τις υπερβολικές προσδοκίες λειτουργεί ως ισχυρό άλλοθι για την κάλυψη των αδυναμιών της αγροτικής πολιτικής. Ως εκ τούτου, οι υπέρμετρες προσδοκίες από τις πολιτικές αυτές ενδέχεται να υπονομεύσουν τις απαιτούμενες προσπάθειες για αποτελεσματική αγροτική πολιτική και να οδηγήσουν στην περαιτέρω υποβάθμιση του αγροτικού τομέα. Η γενικότερη αυτή απαξίωση του αγροτικού τομέα θα έχει σημαντικές γεωγραφικές επιπτώσεις, με την έννοια ότι θα είναι δυσμενέστερη για τις περιοχές που δε διαθέτουν τις προϋποθέσεις να αντλήσουν οφέλη από την πολυλειτουργική γεωργία και την πολυαπασχόληση.

Η εξ ορισμού αρνητική αξιολόγηση των αστικών πιέσεων σε συνθήκες επιδίωξης ολοκληρωμένης ανάπτυξης της υπαίθρου και ενίσχυσης της πολυαπασχόλησης

Οι αστικές πιέσεις στον αγροτικό χώρο (υποδομές, εγκαταστάσεις τουρισμού, ψυχαγωγίας, αναψυχής κ.ά.) αποτέλεσαν στο παρελθόν στόχο κρι-

τικής, διότι για μια σειρά λόγους (ανταγωνισμός χρήσεων γης, κατακερματισμός αγροτικού χώρου κ.λπ.) συνιστούσαν απειλή για το ζωτικό χώρο της γεωργίας.

Σήμερα, με την ταχύρυθμη υποχώρηση του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα στη δημιουργία του εισοδήματος των αγροτών, οι «αστικές πιέσεις» συνιστούν πλέον αναπόφευκτες πλευρές της ολοκληρωμένης ανάπτυξης του αγροτικού χώρου και της αποαγροτοποίησης της υπαίθρου και συνεπώς συμβάλλουν στη δημιουργία ευκαιριών συμπληρωματικού εισοδήματος. Η κατανάλωση του αγροτικού χώρου, η χρήση δηλαδή του αγροτικού χώρου ως χώρου αναψυχής, ψυχαγωγίας, δεύτερης κατοικίας κ.λπ., συνδέεται αναγκαστικά με τη δημιουργία υποδομών «αστικού» χαρακτήρα. Ως εκ τούτου, οι «αστικές πιέσεις» ή τουλάχιστον ορισμένες από αυτές, και ασφαλώς κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις, από ανταγωνιστικές ως προς τον αγροτικό χώρο και άρα ανεπιθύμητες καθίστανται συμπληρωματικές και επομένως επιθυμητές. Συνεπώς, η έμφαση μετατοπίζεται από την εξ ορισμού άρνηση των αστικών πιέσεων στην κριτική αποδοχή, στους όρους, δηλαδή, επέκτασης των στοιχείων του αστικού χώρου, ώστε να διαφυλαχθούν οι αξίες της υπαίθρου και του φυσικού περιβάλλοντος γενικότερα.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η εξ ορισμού αρνητική αξιολόγηση των αστικών πιέσεων εμπεριέχει πλέον στοιχεία αντίφασης. Η εμμονή στη στερεοτυπική αρνητική αξιολόγηση των «αστικών πιέσεων» συνιστά άποψη ασυμβίβαστη με τις αναπτυξιακές ανάγκες της υπαίθρου για ολοκληρωμένη ανάπτυξη και δημιουργία συμπληρωματικών ευκαιριών απασχόλησης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι στερεοτυπικές αντιλήψεις, παρά τη θεωρητική αδυναμία τους, τη διάψευσή τους από την πραγματικότητα και από τμήμα της ελληνικής βιβλιογραφίας –κυρίως στο χώρο της πολιτικής οικονομίας, της αγροτικής κοινωνιολογίας και γεωγραφίας–, εξακολουθούν να αναπαράγονται σε επίσημα κείμενα αγροτικής πολιτικής, μελέτες, έρευνες ακόμη και σε πανεπιστημιακά συγγράμματα.

Η δύναμη και η αναπαραγωγική ικανότητα των στερεοτυπικών αντιλήψεων πηγάζει από το γεγονός ότι εμφανιζόμενες ως δεδομένες αλήθειες περνούν απαρατήρητες, ενώ, όταν υποβάλλονται σε εξέταση, απαλλάσσονται από την ανάγκη τεκμηρίωσης ή/και νομιμοποιείται η επιφανειακή υποστηρικτική επιχειρηματολογία. Τα στοιχεία αυτά λειτουργούν ανασταλτικά ώστε να εντοπισθούν οι μύθοι και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις

και να αποτελέσουν αντικείμενο κριτικής. Η ύπαρξη στερεοτυπικών αντιλήψεων, ως ένα βαθμό, σχετίζεται ασφαλώς με το επίπεδο της έρευνας σε νεο-εμφανιζόμενα φαινόμενα, τα οποία για αντικειμενικούς λόγους δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς. Ωστόσο, η δημιουργία νέων και η αναπαραγωγή παλαιών μύθων και στερεοτύπων οφείλονται και σε άλλα αίτια, από τα οποία τα κυριότερα είναι: η εμμονή σε θεωρητικά σχήματα που οικοδομούνται σε απλουστευτικές ή/και μη ρεαλιστικές υποθέσεις κυρίως των νεοκλασικών οικονομικών· η ανεπαρκής ανάλυση της πραγματικότητας λόγω παράβλεψης ή/και άγνοιας των υποθέσεων στις οποίες στηρίζονται τα θεωρητικά σχήματα· τα στεγανά ανάμεσα στις επιμέρους κοινωνικές επιστήμες και η συνακόλουθη μη διεπιστημονική ανάλυση του αγροτικού χώρου· η έλλειψη αμφίδρομης επικοινωνίας ανάμεσα στη θεωρία και στην εφαρμοσμένη έρευνα και ειδικότερα η αδυναμία/καθυστέρηση αφομοίωσης των αλλαγών, με αποτέλεσμα τον ετεροχρονισμένο εμπλουτισμό της θεωρίας με τα ερευνητικά αποτελέσματα· η γενίκευση και η αδυναμία διάγνωσης των διαφοροποιήσεων· ο μηχανιστικός τρόπος με το οποίο αναπαράγεται η βιβλιογραφία, αναλύεται η πραγματικότητα και μεταφέρονται ξένα πρότυπα· η αδυναμία διατύπωσης σοβαρών προτάσεων σε κρίσιμα ζητήματα αγροτικής πολιτικής.

Οι επιπτώσεις των μύθων και των στερεοτυπικών αντιλήψεων για τον αγροτικό χώρο είναι οικονομικές, θεωρητικές και πολιτικές. Σε οικονομικό επίπεδο, έχουν δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στο σύνολο του αγροτικού τομέα πολλά εκ των οποίων έχουν και σημαντικές γεωγραφικές διαστάσεις. Σε θεωρητικό επίπεδο, οι μύθοι και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις εγκλωβίζουν τη σκέψη, περιορίζουν το πεδίο της έρευνας και λειτουργούν αποπροσανατολιστικά στην ερμηνεία των φαινομένων. Στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής, στρεβλώνουν την πραγματικότητα και συγκαλύπτουν τα ουσιαστικά προβλήματα, ως εκ τούτου ωθούν προς την αναζήτηση λύσεων σε λάθος κατεύθυνση και στην επιδίωξη μη ουσιαστικών στόχων. Οι θεωρητικές, πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις σε συνδυασμό με την αναπαραγωγική ικανότητα και διαχρονική ανθεκτικότητα των μύθων και των στερεοτυπικών αντιλήψεων καθιστούν αναγκαία το διαρκή εντοπισμό και την αποκάλυψή τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Ανθοπούλου Θ., 2001, «Γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, χωρικές και κοινωνικές ανασυνθέσεις του υπαίθρου χώρου», στο Ανθοπούλου Θ., Μωυσίδης Α. (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην υπαίθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg.
- Δαμιανός Δ., Παπαγεωργίου Κ., Σπαθής Π., 2006, *Η ελληνική αγροτική οικονομία στο παγκόσμιο πλαίσιο*, Αθήνα, Εκδόσεις Σταμούλης.
- Δαμιανός Δ., Κασίμης Χ., Μωυσίδης Α., Ντεμούσης Μ., 1995, *Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Επιτροπή για την Εξέταση της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής (Επιτροπή Σπράου), 1998, *Ανταγωνιστική γεωργία και αγροτική ανάπτυξη. Καίρια διαρθρωτικά προβλήματα και η αντιμετώπισή τους*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ζιωγάνας Χ., 1999, «Διάρθρωση της προσφοράς της αγροτικής παραγωγής με ορίζοντα το 2010», στο Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, Γ.Π.Α.
- Καζάκος Π., 2001, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, Αθήνα, Πατάκης.
- Καρανικόλας Π. και Μαρτίνος Ν., 1999, «Χωρική διαφοροποίηση της ελληνικής γεωργίας με ορίζοντα το 2010», στο Ν. Μαραβέγιας (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία με χρονικό ορίζοντα το 2010*, Αθήνα, εκδ. Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παπαζήσης.
- Καρανικόλας Π. και Μαρτίνος Ν. (επιμ.), 2005, *Διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων και πολυλειτουργική γεωργία. Πλαίσιο πολιτικής και οικονομικές λειτουργίες*, Αθήνα, Μαΐστρος.
- Κασίμης Χ., Ντεμούσης Μ., 1987, «Οι οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της πολυαπασχόλησης των αγροτών», Διεθνές Συμπόσιο: Αγροτικές κοινότητες στη Μεσόγειο και καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, Αγρίνιο, 1987.
- ΚΕΠΕ, 1986, *Πρωτογενής τομέας. Εκθέσεις για το Πρόγραμμα 1983-1987*, Αθήνα.
- Λιανός Θ. κ.ά., 1998, *Αγροτική πολιτική. Θεωρία και πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Μπένου.
- Λιανός Θ., Δαμιανός Δ., Κατρανίδης Δ., Μέργος Γ., Ντεμούσης Μ., 1995, *Αγροτική οικονομική και πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Μπένου.
- Μαραβέγιας Ν., 1992, *Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και η ελληνική γεωργία στη δεκαετία του '90*, Αθήνα, Ε.Κ.Ε.Μ., Εκδόσεις Παπαζήση.
- Μέργος Γ., 1990, *Αγροτική οικονομική και πολιτική*, Αθήνα (Σημειώσεις παραδόσεων Ε.Κ.Π.Α.).
- Μπεόπουλος Ν., 2005, «Πολυλειτουργικότητα. Από μια αμφίσημη έννοια, σε μια αμφίσημη πολιτική», στο Καρανικόλας Π. και Μαρτίνος Ν. (επιμ.), *Διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων και πολυλειτουργική γεωργία. Πλαίσιο πολιτικής και οικονομικές λειτουργίες*, Αθήνα, Μαΐστρος.
- Μωυσίδης Α., 1986, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

- Μωυσίδης Α., 1985, «Η εξωαγροτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: Μία πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τόμ. 1, τεύχ. 2.
- Νικολαΐδης Ε., 2005, «Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα. Συμβολή στην ανάδειξη των πραγματικών διαστάσεών του», στο Γ. Αργεΐτης (επιμ.), *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα. Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Νικολαΐδης Ε., 2004, «Εισοδηματικές ενισχύσεις στον αγροτικό τομέα: Μηχανισμός αναπαραγωγής αναπτυξιακής ψευδαίσθησης;», Μυτιλήνη: *Πρακτικά 7ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου*.
- Νικολαΐδης Ε. και Ντυκέν Μ., 1997, «Η επίδραση της μορφολογίας του εδάφους και των χρήσεων γης στη διάρθρωση του αγροτικού τομέα της Ελλάδας», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*, τ. 14, σ. 67-79.
- Παπαγεωργίου Κ., Δαμιανός Δ., Σπαθής Π., 2005, *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Σταμούλης.
- Παπαγεωργίου Κ., Σπαθής Π., 2000, *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Στοχαστής, Γ.Π.Α.
- Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων (ΥΑΑΤ), 2007, *Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης Ελλάδας, 2007-2013*, Αθήνα.
- Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων (ΥΑΑΤ), 2006, *Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Αγροτικής Ανάπτυξης 2007-2013 (Τελικό Προσχέδιο)*, Αθήνα.
- Υπουργείο Γεωργίας, 2003, *Βιώσιμη γεωργία σε μια αναπτυγμένη ύπαιθρο. Ένα όραμα δεκαετίας για την ελληνική γεωργία και την ύπαιθρο*, Αθήνα.
- Υπουργείο Γεωργίας, 2002, *Βιώσιμη γεωργία σε μια αναπτυγμένη ύπαιθρο: Στρατηγική δεκαετίας για την αγροτική ανάπτυξη της Ελλάδας*, Ανεξάρτητη Επιστημονική Επιτροπή, Αθήνα.
- Υπουργείο Γεωργίας, 1999, *Σχέδιο περιφερειακής ανάπτυξης για τον πρωτογενή τομέα 2000-2006*, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Allport G. W., 1979, *The nature of prejudice*, Reading, Mass., Addison-Wesley.
- Cavazzani A. and Fuller A., 1982, «International perspectives on part-time farming: A review», *Geojournal*, vol. 6., no 4, pp. 383-390.
- Chenery H.B., 1960, «Patterns of industrial growth», *American Economic Review*, vol. 50, pp. 624-41.
- Chenery H.B. and Taylor L., 1968, «Development patterns among countries and over time», *Review of Economics and Statistics*, 50, pp. 391-416.
- Clark C., 1940, *The conditions of economic progress*, London, Macmillan.
- Damianos D., Dimara E., Hassapoyannes K., Skuras D., 1998, «*Creek agriculture in a changing international environment*», London, Avebury Publications.
- Dohrn R. and U. Heilemann, 1996, «The Chenery hypothesis and structural change in Eastern Europe», *Economics of Transition*, vol. 4, no 2, pp.411-423.

EUROSTAT, 2005, *Economic accounts for agriculture*.

Hayami Y. and V.W. Ruttan, 1985, *Agricultural development: An international perspective*, Baltimore, Johns Hopkins University.

Fisher A.G.B., 1939, «Production primary, secondary and tertiary», *Economic Record*, 15, pp. 24-38.

Fuller A., 1990, «From part-time farming to pluriactivity. A decade of change in rural Europe», *Sociologia Ruralis*, vol. 6., pp. 361-371.

Jonhston B.F., 1970, «Agriculture and structural transformation in developing countries: A survey of research», *Journal of Economic Literature*, vol. VIII (2), pp. 369-404.

Kasimis C. and A.G. Papadopoulos, 2005, «The multifunctional role of migrants in Greek countryside: Implications for rural economy and society», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 31, no 1, pp. 99-127.

OECD, 2005, *OECD in Figures*, Paris.

Ritson C., 1977, *Agricultural economics*, New York, St. Martin's Press.

Syrquin M., 1988, «Patterns of structural change», in Chenery H.B. and Srinivasan T.N., *Handbook of Development Economics*, vol. I, Amsterdam, North-Holland.